

Adam Bezwiński

Puszkina i innych pytania o Rosję

Studia Rossica Posnaniensia 21, 3-13

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HISTORIA LITERATURY ROSYJSKIEJ

PUSZKINA I INNYCH PYTANIA O ROSJĘ QUESTIONS ABOUT RUSSIA OF PUSHKIN AND OTHERS

ADAM BEZWIŃSKI

ABSTRACT. Pushkin's interest in Russia's fate appeared thanks to the emergence of the epoch of Russian universalism (the times of Alexander I). Pushkin opposed the profound pessimism of the author of *Philosophical letter* (Chadaaiev) because he perceived a constant motion towards progress and greatness in the history of Russia.

Adam Bezwiński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej, al. Niepodległości 4, 61-874, Poznań, Polska-Poland.

„Autonomiczna myśl rosyjska zrodziła się na podłożu problematyki historycznej. Głęboko była pochłonięta tym, co Stwórca przeznaczył Rosji, czym jest Rosja i jaki jest jej los. Rosjanie z dawien dawna mieli raczej poczucie niż świadomość, że Rosja ma szczególne przeznaczenie, że naród rosyjski jest narodem wyjątkowym. Mesjanizm jest niemal tak charakterystyczny dla narodu rosyjskiego, jak dla narodu żydowskiego”¹. Przytoczone stwierdzenie Mikołaja Bierdiajewa zawiera interesujące nas pytania: czym jest Rosja? jaki jest los Rosji?

Aby jednak z całą odpowiedzialnością i świadomością te pytania mogły być postawione przez Puszkina i jemu współczesnych musiała zaistnieć nie tylko odpowiednia atmosfera, sprzyjająca bądź też zmuszająca do ich postawienia, ale również potrzeba, rozeznanie w kondycji Rosji i jej miejscu pośród innych narodów i społeczeństw, zrozumienie stanu i potrzeb Rosji.

Korzystając raz jeszcze z pracy Bierdiajewa *Rosyjska idea* przytoczymy lapidarną charakterystykę pierwszego ćwierćwiecza ubiegłego stulecia:

Początek XIX wieku, czasy aleksandrowskie, to jedna z ciekawszych epok w petersburskim okresie dziejów rosyjskich. Była to epoka mistycznych tendencji, łóz ma-

¹ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1987, s. 45.

sońskich, międzywyznaniowego chrześcijaństwa Towarzystwa Biblijnego, Świętego Przymierza i teokratycznych marzeń, wojny ojezyźnianej, dekabrystów, Puszkina i rozwoju poezji rosyjskiej, epoka rosyjskiego uniwersalizmu, który miał tak wielkie znaczenie dla rosyjskiej kultury duchowej XIX wieku. Wówczas formowała się dusza rosyjska [...]².

Można jeszcze uzupełnić, że w tej epoce aleksandrowskiej padły ważne pytania o Rosję, o jej przyszłość, a ich postawienie poprzedzone było, o czym także należy pamiętać, osiemnastowieczną krytyką samowładztwa pochodzącą jednocześnie z prawicy i z lewicy³. Książę Michał Szczerbatow (*O zepsuciu obyczajów w Rosji*) i Aleksander Radiszczew (*Podróż z Petersburga do Moskwy*) reprezentują dwa skrajne poglądy na Rosję czasów Katarzyny II. Stanowisko Radiszczewa jeszcze długo pozostanie w dziejach rosyjskiej myśli społecznej czymś wyjątkowym. Natomiast pewne myśli Szczerbatowa podejmuje i rozwija Mikołaj Karamzin — przywódca ideowy opozycji konserwatywnej w epoce Aleksandra I. Karamzinowski memoriał *O starej i nowej Rosji* to jeden z ważniejszych dokumentów myśli rosyjskiej tych lat. Końcowa idea, jaką formułuje Karamzin po nakreśleniu swojej koncepcji historii Rosji, jest taka, że „Samodzierżawie to palladium Rosji. Jego nienaruszalność jest niezbędną do szczęścia”⁴.

Wydarzenia grudnia 1825 roku zamykają tę epokę. Myśli i działania, które do nich doprowadziły, tak samo jak w przypadku autora memoriału *O starej i nowej Rosji*, miały u swoich podstaw troskę o dalszą pomyślność imperium. Karamzin „przeciwstawiał się reformatorskim poczynaniom cesarza z pozycji prawicowych, natomiast ruch dekabrystowski zrodził się w wyniku zwątpienia w szczerłość tych poczynañ i wzrastał równoległe z coraz większym uwstecznianiem polityki caratu. Dla Karamzina samowładztwo było »palladium Rosji«, dla dekabrystów — główną przeszkodą na drodze jej rozwoju i postępu”⁵. Także pod wpływem tego właściwego dekabrystom zwątpienia pojawiają się w twórczości poetyckiej Puszkina pierwsze myśli o Rosji i jej władcy, powstaje w okresie petersburskim grupa wierszy o charakterze politycznym: oda *Wolność, Do N. C. Pluskowej, Bajki. Noël, Do Czaadajewa, Wieś*.

W wymienionych tytułach poruszył Puszkina kwestie ograniczenia absolutyzmu, zajął się problemem niezależności twórcy, wykpił „liberalizm” Aleksandra I, zaapelował do swego pokolenia i zapowiedział triumf wolności oraz pokazał „powszechność i powszedniość zbrodni popełnianych na chłopstwie”⁶.

² Tamże, s. 36.

³ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964, s. 20.

⁴ Tamże, s. 31.

⁵ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 93.

⁶ B. Galster, *Wstęp*. W: A. Puszkina, *Wybór wierszy*, opracował B. Galster, BN II 201, Wrocław 1982, s. XVI.

Nie były to więc w ścisłym tego słowa znaczeniu pytania o Rosję. Mamy raczej do czynienia z konstatacją pewnych zjawisk czy też częstym u wielu poetów wieszczaniem (*Do Czaadajewa*). Lata następne, okres pobytu na południu i w Michajłowskoje też nie przynosi radykalnych zmian w podejmowaniu problemu Rosji. Puszkina dalej w skromnym zakresie uprawia lirykę polityczną, część jej wiąże się z wybuchem powstania greckiego, śmiercią Napoleona. Nie były to jednak kwestie na miarę tamtych czasów. Dlatego też w poetyckim posłaniu Włodzimierz Rajewski wzywa Puszkina do „całkowitego przestrojenia poezji na tony rewolucyjne, za wręcz niemoralne uważając opiewanie miłości, gdy naród jest zniewolony, nawoływał do obrachunku z własną przeszłością i do podporządkowania całego życia ideom rewolucyjnego patriotyzmu [...]”⁷. Jednak temu wezwaniu „poeta, jak stwierdza B. Galster, mógł przeciwstawić jedynie sceptycyzm”⁸. I właśnie ten sceptycyzm jest również właściwy Puszkinińskiej kronice historycznej *Borys Godunow*, w której pokazane zostały „zmagania ludu i władzy, »ludu skłonnego do buntu« i władzy przez zbrodnie kroczącej do swych celów”⁹.

Ukończona w grudniu 1825 roku tragedia podejmuje, jak niektóre wcześniejsze utwory, problem władzy. Tym samym znalazł się Puszkina w kręgu spraw, które nurtowały także i dekabrystów: kwestia przyszłości Rosji, charakter władzy i sposób jej spełniania. Jednak autor *Borysa Godunowa* w negacji ówczesnej rzeczywistości rosyjskiej daleki był od postawy Konrada Rylejewa, dla którego największą namiętnością stała się „polityka, walka o cel konkretny: nie o abstrakcyjną cnotę na tronie, lecz o rewolucyjną przebudowę państwa, o zburzenie starego systemu ustrojowego. Celowi temu poświęcił wszystko, czym rozporządzał: uczucia, działanie i talent”¹⁰. Rylejew w jednym z listów pisanych do Puszkina w listopadzie 1825 roku stwierdzał: „Na ciebie zwrócone są oczy Rosji. Ciebie kochają, tobie wierzą, ciebie naśladowają. Bądź poetą i obywatelem”¹¹. Przytoczone słowa Rylejewa mają wręcz charakter ostatniej woli. Jednak nie od razu była ona realizowana. Puszkina — odwołany z zesłania i obdarzony wolnością, uwolniony od zwykłej cenzury — przeżywa okres złudzeń, których ślad pozostaje nie tylko w poezji.

Za przejaw owych niepoetyckich złudzeń można uznać w jakimś stopniu napisaną przez Puszkina w 1826 roku notatkę *O wychowaniu narodowym*. Jej początek brzmi następująco: „Ostatnie wydarzenia odsłoniły wiele smutnych

⁷ Tamże, s. XXXI.

⁸ Tamże, s. XXXI.

⁹ S. Fiszman, *Wstęp*. W: A. Puszkina, *Jeździec miedziany, wstępem i przypisami* opatrzył S. Fiszman, BN II 155, Wrocław 1967, s. XXXVI.

¹⁰ B. Galster, *Twórczość Rylejewa na tle prądów epoki*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1962, s. 131.

¹¹ *Dekabryści*, przełożyła S. Bórska. Opracował i wstępem opatrzył H. Batowski, BN II 106, Wrocław 1957, s. 220.

prawd. Brak oświecenia i moralności doprowadził wielu młodych ludzi do przestępczych błędów”¹². Uwagi Puszkina o edukacji zostały przez Mikołaja I kurtuazyjnie potraktowane. W liście do poety pisanym w przeddzień pierwszej rocznicy wybuchu powstania dekabrystowskiego (wręcz niezwykle zbieg okoliczności) hr. Aleksander Benkendorf przekazywał poecie słowa imperatora: „Jego Cesarska Mość z przyjemnością zechciał przeczytać Pańskie rozważania o narodowym wychowaniu i polecił mi wyrazić Panu swoją najwyższą wdzięczność”. Po tym pełnym uprzejmości wstępie następowała pod adresem Puszkina wyraźna przestroga: „Jego wysokość raczył zauważyć przy tym, że przyjęta przez Pana zasada jakoby oświecenie i geniusz służyły za wyłączną podstawę tworzenia ideału jest zasadą niebezpieczną dla powszechnego spokoju, zasadą, która doprowadziła Pana samego na skraj przepaści i strąciła w nią taką ilość młodych ludzi” (s. 462).

Warto dodać, że przytoczona powyżej opinia Mikołaja I o edukacji została przez Puszkina powtórzona tym razem już w formie poetyckiej — w wierszu *Do przyjaciół*, napisanym w roku 1828 (tłumaczenie Wiktora Woroszyłskiego):

Powiada: oświecenia owoc —
Rozpusta jeno, bunty harde!

Zacytowany urywek B. Galster komentuje następująco: „taką odpowiedź otrzymał sam Puszkini od Aleksandra Benkendorfa w związku z przedstawioną mu do wglądu notatką *O wychowaniu narodowym* (1826), napisaną na polecenie cara Mikołaja, która miała dać dowód prawomyślności poety”¹³.

Powracając do odpowiedzi Benkendorfa można zapytać: czym zasłużył sobie Puszkini na kurtuazję i dlaczego go ostrzegano? Odpowiedź na pierwszą część pytania można zamknąć w trzech punktach: krytykował powstańców i powstanie dekabrystowskie, podzielał zdanie władz co do przyczyn wybuchu, złożył deklarację lojalności. Są jednak w notatce Puszkina *O wychowaniu narodowym* myśli, które można określić mianem pytań o Rosję, wyrażają one pewien niepokój o rozwój intelektualny społeczeństwa rosyjskiego, troskę o jego czystość moralną. Pisarz stwierdza, że nie tylko wpływy cudzoziemskie są szkodliwe, także korzeniem zła jest brak wykształcenia. Według niego prawdziwe oświecenie bądź wychowanie zdolne jest uchronić społeczeństwo od nowych szaleństw czy od nowych nieszczęść. Proponuje więc konkretne rozwiązania i zastanawia się nad niektórymi przejawami funkcjonowania społeczeństwa rosyjskiego. Podaje w wątpliwość dalsze istnienie tabeli rang, która zmusza do szybkiego podjęcia służby bez wystarczającego wykształcenia. Krytykuje kształcenie domowe i w zakładach prywatnych. Proponuje przedłużenie lat

¹² A. S. Puszkini, *Polnoje sobranije soczinienij*, t. VII, Leningrad 1978, s. 30. W dalszej części w nawiasach podawane są strony powyższego wydania.

¹³ A. Puszkini, *Wybór wierszy*, opracował B. Galster, s. 256.

studiów. Negatywnie oceniając szkolnictwo wojskowe, domaga się zniesienia kar fizycznych. Do oddzielnego rozważenia pozostawia kwestię kształcenia w seminarjach duchownych. Interesują również Puszkina poszczególne przedmioty, spośród których wyróżnia specjalnie historię. W jego przekonaniu historię Rosji wykładać należy podług Karamzina:

Historia państwa rosyjskiego to nie tylko dzieło wielkiego pisarza, lecz osiągnięcie prawego człowieka. Rosja jest mało znana Rosjanom. [...] Poznawanie Rosji powinno szczególnie zainteresować umysły młodych szlachciców w końcowych latach kształcenia. Zainteresować tych, którzy przygotowują się służyć swoją wiarą i prawdą ojczyźnie, tych, którzy szczerze i gorliwie pragną współpracować razem z władzami w dziele ulepszenia rządów państwowych, a nie przeszkadzać im i bezmyślnie utwierdzać się w skrywanej wrogości (s. 34).

W uwagach Puszkina *O wychowaniu narodowym* trudno znaleźć pełną i głęboką ocenę stanu oświecenia w Rosji. Są to raczej spostrzeżenia, będące odbiciem własnych przeżyć i doświadczeń, uwagi kreślone bez należytego wnikięcia w istotę systemu kształcenia, jego celowość i skuteczność, pisane na wyraźne zamówienie.

W tym samym 1826 roku powstał artykuł, który z powodzeniem można nazwać raportem, zatytułowany *O stanie oświecenia w Rosji*. Jego autorem był Dymitr Wieniewitinow — duchowy przywódca rozwiązanego w grudniu 1825 roku koła lubomudrów. To opracowanie nie trafiło do rąk Mikołaja I. Zresztą i punkt wyjścia Wieniewitinowa jest inny niż Puszkina. Autora artykułu *O stanie oświecenia w Rosji* interesuje przede wszystkim kultura rosyjska, ze szczególnym uwzględnieniem literatury. W swoim artykule Wieniewitinow stara się odpowiedzieć na podstawowe pytanie: jakimi siłami zamierza osiągnąć Rosja oświecenie i jaki poziom oświecenia osiągnęła ona w porównaniu z innymi narodami. Autor jest w pełni świadomy, jako poeta i myśliciel, że kulturze rosyjskiej brak jest „samoistności”, że przyjęte zostały tylko zewnętrzne formy oświecenia: „Rosja wszystko otrzymała z zewnątrz, i stąd pochodzi uczucie naśladownictwa”¹⁴. Jedynym sposobem prowadzącym do osiągnięcia „samoistności” byłoby izolowanie Rosji od Europy oraz „przedstawienie jej w oparciu o mocne zasady filozoficzne całkowitego obrazu rozwoju ducha ludzkiego, w którym mogłaby odnaleźć swe własne miejsce i zyskać świadomość samodzielnej misji historycznej”¹⁵. W ten sposób chyba po raz pierwszy od wybuchu powstania dekabrystowskiego postawiony został problem, który przez wiele następnych dziesięcioleci zajmować będzie myślicieli i pisarzy rosyjskich: kwestia stosunku Rosji do Europy Zachodniej, problem współistnienia

¹⁴ D. W. Wieniewitinow, *Stichotworienija. Proza*, Moskwa 1980, s. 129.

¹⁵ A. Walicki, *Rosyjska filozofia*, op. cit., s. 122.

pierwiastków rdzennie narodowych z przeszczepioną przez Piotra I na grunt rosyjski cywilizacją europejską¹⁶.

Tragiczny grudzień 1825 roku, rozprawa z uczestnikami powstania, wojna Rosji z Turcją, rewolucja lipcowa we Francji, powstanie listopadowe na ziemiach polskich — to najważniejsze wydarzenia, które wpłynęły na zmianę świadomości społecznej i historycznej inteligencji rosyjskiej oraz doprowadziły do rewizji wielu zapatrywań na Rosję i postawienia pytań o Rosję. Wydarzenia te były przyczyną wielu ostrych dyskusji między zwolennikami „samoistnego” rozwoju Rosji a tymi, którzy jej pomysłowość widzieli w przeniesieniu i przyswojeniu pierwiastków obcych, zachodnioeuropejskich. Prawie dziesięć lat później te dwie tendencje przekształcały się w odrębne i zwalczające się nawzajem kierunki poszukiwań: słowianofilstwo i okcydentalizm.

Jednak sytuacja jest bardzo skomplikowana. Część przedstawicieli rosyjskiego życia umysłowego, a mianowicie ci, którzy w przyszłości staną się twórcami doktryny słowianofilskiej, występuje z pozycji właściwych dla okcydentalistów (Iwan Kiriejewski). Inni zaś w imię przyszłej Rosji negują jej przeszłość i teraźniejszość (Piotr Czaadajew). Są również tacy, którzy popadają w zwyczajny nacjonalizm (Aleksander Puszkina, Wasyl Żukowski). Powstają wreszcie, niektóre nawet są publikowane, niezmiernie interesujące świadectwa poszukiwań ideowych: *List filozoficzny Czaadajewa*, artykuł Iwana Kiriejewskiego *Wiek dziewiętnasty*, Piotra Wiaziemskiego *Notatki biograficzne i literackie o Denisie Iwanowiczu Fonwizinie*, antypolska trylogia Puszkina z wierszem *Oszczyrcem Rosji*, antypolskie utwory Żukowskiego, *Notatniki Wiaziemskiego*, listy Żukowskiego o zakazie wydawania pisma „Jewropiejec”, notatki Denisa Dawydowa o wydarzeniach polskich lat 1830 - 1831. Te najbardziej ważne dokumenty, nie tylko zawierały pytania o Rosję, ale określały również atmosferę kilku ostatnich lat życia Puszkina.

22 września 1831 roku książę Wiaziemski zanotował:

Za cóż to odradzająca się Europa ma nas kochać? Czy wnieśliśmy bodaj jeden grosz do skarbnicy powszechnego oświecenia? Jesteśmy hamulcem w dążeniu narodów do stopniowego doskonalenia moralnego i politycznego. Znajdujemy się poza odradzającą się Europą, a jednocześnie ciężymy jej. [...] Jakże mi się już uprzykrzyły te nasze geograficzne fanfaronady: od Permu do Tauridy i in. Co w tym dobrego i jakże się cieszyć i chlubić tym, iż leżymy rozciągnięci, że u nas od myśli do myśli jest pięć tysięcy wiorst, że fizycznie nasza Rosja jest wielka, lecz moralnie — nikczemna¹⁷.

W opublikowanym w 1832 roku artykule Kiriejewskiego *Wiek dziewiętnasty* można było przeczytać, że myślenie europejskie nie przenikało szerzej i głębiej do życia rosyjskiego, że między Rosją a Europą wznosi się prawdziwy chiński

¹⁶ Tamże, s. 121.

¹⁷ Z *notatników i listów księcia Piotra Wiaziemskiego*, tłumaczyli A. Kępiński (*Notatniki*), R. Łużny (*Listy*), wstępem opatrzył R. Łużny, Kraków 1985, s. 104.

mur. Rosja w przeciwieństwie do Europy, mimo iż posiada tysiącletnią historię, nie stworzyła własnej cywilizacji, a cywilizacja rosyjska jest zapożyczona, a to, co jest w niej rodzime, nie jest zdolne do twórczego rozwoju, jest pozostawione samo sobie, izolowane od Europy. Rosja nie uczestniczyła dotąd w historycznym rozwoju ludzkości¹⁸.

W roku 1833 docierają do Puszkina i Mickiewiczowe pytania o Rosję zawarte w III części *Dziadów*. W roku 1836 na temat Rosji zabrał głos Czaadajew, publikując na łamach pisma „Tieleskop” swój *List filozoficzny*:

Samotni w świecie, nie nie daliśmy światu, niczego nie nauczyliśmy go; nie wnieśliśmy żadnej idei do masy idei ludzkich, niczym nie przyczyniliśmy się do postępu ludzkiego rozumu, a to, co dał nam postęp, wypaczyliśmy. W ciągu całego naszego istnienia społecznego nie zrobiliśmy nic dla wspólnego dobra ludzi; żadna pożyteczna myśl nie rodziła się na bezpłodnej glebie naszej ojczyzny; ani jedna wielka prawda nie wyszła z naszego środowiska; nie zadaliśmy sobie trudu, aby cokolwiek wymyślić samym [...]. Gdybyśmy się nie rozpostarli od Cieśniny Beringa do Odry, nie zauważono, by nas nawet¹⁹.

Wobec tych głosów autor *Eugeniusza Oniegina* nie pozostał obojętny. Jedną z jego odpowiedzi jest wielokrotnie komentowany *Jeździec miedziany* z całą problematyką historiozoficzną. Inną odpowiedź można znaleźć w spuściźnie epistolarnej Puszkina. Są to dwa listy pisane do Czaadajewa. Nas interesować będzie przede wszystkim list drugi, napisany jesienią 1836 roku na trzy miesiące przed śmiercią poety. Można w nim m.in. przeczytać: „[...] lecz klęczę się na honor, że za nie w świecie nie zmienilibym mojej ojczyzny ani nie chciałbym posiadać innej historii naszych przodków niż ta, którą dał nam Bóg”²⁰.

List, z którego pochodzą te słowa, nie został wysłany do adresata. Powody niewysłania są proste. W sytuacji, kiedy po opublikowaniu *Listu* Czaadajewa badana była poczytalność Czaadajewa, Puszkina

nie osmiegł się nawet wysłać swego prywatnego listu do przyjaciela i mistrza od najwcześniejszych lat młodości [...]. Tym bardziej nie osmiegł się wziąć Czaadajowa w publiczną obronę, choć tenże Czaadajew przyczynił się w swoim czasie do ocalenia młodego Puszkina od zesłania na Wyspy Sołowieckie²¹.

A przecież Puszkina z wieloma sprawami i problemami poruszonymi w *Liście filozoficznym* zgadzał się, potwierdzał racje myśliciela i jego pewne stwierdzenia: „[...] wiele rzeczy w Pańskim liście jest głęboko słusznych. [...] Dobrze Pan uczynił, mówiąc o tym głośno”. Mało tego, w roku 1834 pisarz podjął pracę nad artykułem zatytułowanym *O marności literatury ro-*

¹⁸ I. W. Kiriejewskij, *Krytyka i estetyka*, Moskwa 1979, s. 91.

¹⁹ *Filozofia i myśl społeczna rosyjska 1825 - 1861*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył A. Walicki, tłum. J. Walicka, Warszawa 1961, s. 106.

²⁰ A. Puszkina, *Listy*, przełożyli M. Toporowski i D. Wawilow, komentarz opracowali D. Wawilow i O. Usenko, Warszawa 1976, s. 513. W dalszej części w nawiasach podawane są strony niniejszego wydania.

²¹ M. Toporowski, *Geniusz i caryzm*, Warszawa 1971, s. 132.

syjskiej. Artykuł ten, będący rozwinięciem szkicu *O poezji klasycznej i romantycznej*, nie został dokończony. Ale właśnie w nim powtarza Puszkina pewne myśli Czaadajewa. Nie uczynił tego w formie tak jednoznacznej, jak autor *Listu filozoficznego*, lecz rozumienie i ukazywanie pewnych spraw jest identyczne:

Długo Rosja, pisze Puszkina, była obca dla Europy. Przyjąwszy światło chrześcijaństwa od Bizancjum nie brała ona udziału w przewrotach politycznych czy też w umysłowej działalności rzymskokatolickiego świata. Nie wywarła na nią żadnego wpływu wielka epoka Odrodzenia. Również i rycerstwo nie natchnęło naszych przodków czystymi zachwykami, a szlachetny i pożyteczny wstrząs spowodowany wyprawami krzyżowymi nie miał odgłosu w zamarych północnych krajach...²².

Powracając do listu Puszkina, przypomnieć należy, że jego odpowiedź określana bywa mianem sporu z Czaadajewem na temat historycznych losów Rosji²³. Prócz przeszłości interesowała obydwu także teraźniejszość. „Przyznać należy, stwierdzał Puszkina, że nasze życie społeczne jest sprawą smutną. Że ten brak opinii publicznej, że obojętność dla poczucia obowiązku, sprawiedliwości i prawdy, cyniczna pogarda dla myślenia i godności ludzkiej jest rzeczą doprawdy przygnębiającą” (s. 513). Przytoczone słowa Puszkina można potraktować również jako diagnozę. Odpowiadając bowiem na *List filozoficzny* Czaadajewa, polemizując z nim w kwestiach dotyczących przeszłości Rosji, Puszkina potwierdza jego pesymizm w ocenie teraźniejszości. Patrząc na nią pisał o obojętności dla obowiązku, sprawiedliwości i prawdy, o wielkiej pogardzie dla myślenia i godności. Warto podkreślić, że poeta stwierdzał ten stan w chwili kiedy hr. Benkendorf wypowiadał swoje znamienne słowa: „Przeszłość Rosji jest godna podziwu, jej sytuacja obecna — więcej niż wspaniała; jeśli zaś chodzi o jej przyszłość, to przekracza ona nawet najśmielsze marzenia”²⁴.

Słowom Benkendorfa zaprzeczał Puszkina, ale jeszcze bardziej ostro przeciwstawiał się oficjalnemu optymizmowi Czaadajewa:

Nie ma u nas zupełnie wewnętrznego rozwoju, naturalnego postępu; każda nowa idea wypiera bez śladu dawne, gdyż nie wyrasta z nich, lecz zjawia się Bóg wie skąd. Ponieważ przyjmujemy zawsze tylko gotowe idee, w mózgach naszych nie kształtują się owe niewyglądzalne bruzdy, które powstają w umysłach wskutek ciągłości rozwoju i stanowią ich siłę. Rośniemy, ale nie dojrzewamy, idziemy naprzód, ale po linii krzywej, czyli takiej, która nie prowadzi do celu. Podobniśmy do dzieci, których nie nauczono myśleć samodzielnie: w wieku dojrzałym nie mają one nic własnego, cała ich wiedza jest w ich byciu zewnętrznym, cała ich dusza jest poza nimi. Tacy właśnie jesteśmy (s. 100 - 101).

Także i przeszłość Rosji w przekonaniu tego myśliciela jest straszna: „Naj-

²² A. S. Puszkina, *Połnoje*, op. cit., t. VII, s. 210.

²³ Por.: N. Izmałow, *Oczerki twórczości Puszkina*, Leningrad 1975, s. 238.

²⁴ Cyt. za: W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy*, Warszawa 1965, s. 137.

pierw brutalne barbarzyństwo, potem ordynarna ciemnota, następnie obce panowanie, okrutne i poniżające, którego ducha odziedziczyła późniejsza nasza władza narodowa — oto smutna historia naszej młodości” (s. 98).

Powyższy obraz dziejów Rosji Czaadajew uzupełnia jeszcze stwierdzeniami, że jej egzystencja była „ponura i mdła [...] pozbawiona tężyzny i energii”, istnienia Rosji nie ożywiało „prócz zbrodni, nie nie łagodziło prócz pięknych wspomnień”, a naród rosyjski żyje „wyłącznie terażniejszością w jej najwęższym zasięgu, bez przeszłości i przyszłości, wśród martwego zastoju” (s. 98 - 99).

Takiemu widzeniu i pojmowaniu dziejów ojczyzny przeciwstawił się Puszkina. Odmienne interpretuje te wszystkie zjawiska, w których Czaadajew dostrzegał czynniki hamujące naturalny rozwój Rosji. „Wojny prowadzone przez Olega i Światosława, pisze Puszkina, a nawet wewnętrzne właśnie udzielnych książąt czyż nie są objawem burzliwej fermentacji i niedojrzałej oraz niecelowej działalności, jaka cechuje młodość wszystkich narodów? Napad Tatarów — to obraz tragiczny i wielki” (s. 512 - 513). Z niewoli pisarz wyciąga odmienne wnioski. Dla Czaadajewa był to okres nie tylko utraty państwowości, ale tragiczne lata deprawacji charakteru narodowego, kształtowania się natur uległych i niewolniczych. W przekonaniu natomiast Puszkina niewola mongolsko-tatarska była swoistą misją, jaką miała do spełnienia Rosja: „To Rosja z jej olbrzymim obszarem powstrzymała zwycięskich Mongołów. Tatarzy nie odważyli się przekroczyć naszych granic zachodnich, pozostawiając nas na tyłach. Powrócili do swoich pustyń i cywilizacja chrześcijańska została uratowana” (s. 512). Co więcej, męczeństwo Rosji w jego przekonaniu pozwoliło dynamicznie rozwijać się katolickiej Europie. Inaczej oceniając następstwa niewoli, Puszkina przeciwstawia katolicki Zachód prawosławnemu Wschodowi i już domyślności czytelnika pozostaje łatwo uchwytna myśl, że Europa istniała, została ocalona kosztem jego ojczyzny. W słowach Puszkina: „nasze męczeństwo” — mieści się oskarżenie Zachodu o to, że „wypadło nam żyć zupełnie odmiennym życiem, które, pozostawiając nas chrześcijanami, uczyniło nas jednakowoż całkiem obcymi wobec świata chrześcijańskiego [...]” (s. 512).

Przytoczone słowa Puszkina z listu do Czaadajewa nie są czymś odkrywczym i nowym w myśleniu poety. Już wcześniej we wspomnianym artykule *O marności literatury rosyjskiej* porusza problem ofiary złożonej przez Rosję na rzecz Zachodu: „Rosja miała wyznaczone niezwykle posłannictwo... Jej niezmiernie równiny wchłonęły siły Mongołów i zatrzymały ich najazd na samym skraju Europy. Barbarzyńcy nie ośmielili się pozostawić poza sobą ujarzmioną Ruś i powrócili na stępy swojego wschodu. Rozwijająca się cywilizacja była uratowana przez krwawiącą i wydającą ostatnie tchnienie Rosję”²⁵. A w przypisie

²⁵ A. S. Puszkina, *Polnoje*, op. cit., s. 210.

do przytoczonych słów Puszkina umieścił taką uwagę: „A nie przez Polskę jak jeszcze niedawno twierdziły czasopisma europejskie. Ale Europa w stosunku do Rosji zawsze była w równym stopniu prymitywną, jak i niewdzięczną”²⁶.

W liście do Czaadajewa również inaczej patrzy Puszkina na następne etapy rozwoju Rosji:

Przebudzenie się Rosji, rozwój jej potęgi, dążenie do jedności (ma się rozumieć — jedności Rosji) dwóch Iwanów, tragedia, która rozpoczęła się w Ugliczu, a zakończyła w monasterze Hipackim — jakże to? Czyż to wszystko nie było historią, a jedynie błędym i na pół zatartym mirażem? A Piotr Wielki, który sam jeden stanowi jakby historię uniwersalną? A Katarzyna II, która usadowiła Rosję na progu Europy? A Aleksander, który poprowadził Pana do Paryża? (z ręką na sercu) czyż nie znajduje Pan czegoś imponującego w obecnej sytuacji Rosji, czegoś, co uderzy przyszłego historyka? Sądzi Pan, że on postawi nas poza Europą? (s. 513).

Dostrzega więc Puszkina w dziejach Europy szereg pozytywnych czynników, które w ostatecznym rezultacie doprowadziły do powstania imperium. Inaczej też niż Czaadajew traktuje prawosławie. Jest ono dla Puszkina czystym chrześcijaństwem:

Powiada Pan, że źródło, skąd zaczerpniłszy chrystianizm, było nieczyste, że Bizancjum zasługiwało na pogardę i było w pogardzie itd. Ach, mój przyjacielu! Czyż sam Jezus Chrystus nie narodził się Żydem i czyż Jerozolima nie była marzeniem narodów? Czyż z tego powodu Ewangelia jest mniej godna podziwu? Wzięliśmy od Greków Ewangelię i tradycje, ale bez dziecinady i kontrowersyjności. Obyczaje Bizancjum nigdy nie stały się obyczajami Kijowa (s. 512).

Przytoczone słowa Puszkina nie świadczą o głębokim zrozumieniu problemów prawosławia i religii. Zresztą czytając list Puszkina do Czaadajewa odnosi się wrażenie, że nie cała zawartość i znaczenie *Listu filozoficznego* zostały należycie zrozumiane. A może na prawdziwie głęboką analizę Puszkina nie miał już czasu?

Stawiał swoje pytania o Rosję autor *Eugeniusza Oniegina* na początku wielkiego sporu światopoglądowego, konfrontacji ideowej, a obaj (Czaadajew i Kiriejewski) inicjatorzy „kontrowersji filozoficzno-społecznej, która tak gruntownie przeorała życie umysłowe Rosji lat czterdziestych i zaważyła, jak pisze R. Łużny, w sposób zdecydowany na wszystkim, do czego rosyjska myśl dziewiętnastowieczna doszła, byli bliskimi znajomymi Puszkina, że obcował on z nimi przez szereg lat, także wtedy, kiedy rodziły się i przyjmowały swój kształt dojrzały, gotowy, ich jakże odmienne koncepcje historiozoficzne oraz poglądy na teraźniejszość, przeszłość i przyszłość Rosji i Europy”²⁷.

²⁶ Tamże, s. 210.

²⁷ R. Łużny, *Autor „Eugeniusza Oniegina” a rosyjska kultura duchowa jego czasów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie” 1984, z. 50, s. 198.

АДАМ БЕЗВИНЬСКИ

ВОПРОСЫ О РОССИИ ПУШКИНА И ДРУГИХ

Резюме

В истории этой темы — последекабрьский период способствовал серьезному проявлению интереса к этой проблематике. Сурово оценивая прошлое России в своем философском письме, П. Чаадаев не видел благополучия в ее будущем. Сходное мнение высказывал в своей статье *Девятнадцатый век* И Кириевский. Не были равнодушны к вопросам о будущем России и другие представители русской культуры того времени (В. Жуковский, А. Хомяков, П. Вяземский). Также и автор *Евгения Онегина* несколько раз высказывался на эту тему. Мысли Пушкина, связанные с этими вопросами, находим в литературных произведениях (*Борис Годунов*, *Медный всадник*), которые неоднократно анализировались. Вопросами о России он занимался также в написанном к концу жизни письму к Чаадаеву, где в полемике со взглядами этого мыслителя рисует оптимистическую картину будущего России.

QUESTIONS ABOUT RUSSIA OF PUSHKIN AND OTHERS

by

ADAM BEZWIŃSKI

Summary

Pushkin's interest in Russia could appear due to the emergence of the epoch of Russian universalism (Alexander I's times). Political events and social situation on the internal and European scale forced Russian intelligentsia to ponder over the situation of the homeland from the perspective of the past, the present and the future. The basic documents: I. Kirievskij's *Nineteenth century* and P. Czaadaiev's *Philosophical letter* express deep pessimism and lack of faith in the future of Russia. Pushkin did not stand apart from the discussion that was carried on. He expressed his view and evaluation of the situation in political lyrics *Boris Gudonov*, historical prose, *The Bronze Rider*, and also in a note *On the national education*, which is described as a dispute between Pushkin and Chaadaiev. Pushkin was against the deep pessimism of the author of *Philosophical letter*. He perceived in the history of Russia a constant motion towards progress and greatness.